

nacionalni radnički savez (JNRS), Jugoslovenski radnički savez (Jugoras) i drugi. Koristeći se zaostalošću, klasnom nesvjesnošću i političkom nezrelošću radničkih masa i širokom primjenom sredstava prinude neki od ovih saveza postigli su visok stepen masovnosti članstva. Tako je sredinom 1940. Jugoras brojao preko 70.000 članova. Do početka 1941. kod HRS narastao je broj članova na 130.000. Realno se može pretpostaviti da su ovi podaci preuveličani s obzirom na to da potiču iz izvora provenijencije sindikalnih saveza na koje se odnose i da su korišćeni u propagandne svrhe.

Odnos vlâsti prema radničkom sindikalnom pokretu revolucionarne orijentacije karakteriše široka primjena represivnih mjera, koje su u Bosni i Hercegovini sprovedene s daleko više upornosti nego u drugim jugoslovenskim zemljama. Ilustrativan je u tom pogledu slučaj Nezavisnih sindikata, kojima u Bosni i Hercegovini poslije julske zabrane 1924. nikada nije dozvoljen rad, što nije bio slučaj u ostalim krajevima zemlje. To se objašnjava činjenicom da ovdje demokratske slobode nisu uspjele da se utemelje i da postanu sastavni dio života, mišljenja i ponašanja širokih društvenih slojeva. Režim je sve preduzimao da onemogući širenje komunističkog uticaja u radničkoj sredini. U socijalističkim klasnim organizacijama vlasti su našle vjernog saradnika u borbi protiv komunizma. Zato su se, prema njima, odnosile pokroviteljski, predajući im u vlasništvo domove, arhivu i ostalu imovinu zabranjenih komunističkih organizacija. Isto tako, predale su im na upravljanje radničke socijalne institucije. Ipak, ni reformističke radničke organizacije nisu bile sasvim pošteđene od represalija. Čim bi koja od njih pokušala da se oslobodi podaničkog odnosa prema buržoaziji, dočekivana je na nož i proglašavana agenturom KPJ. Krajnji cilj vladinih iznimnih mjera protiv naprednih snaga bio je razaranje i likvidacija klasno-borbenog radničkog pokreta. Što buržoazija u tome nije uspjela, zasluga u prvom redu pripada KPJ, koja je znala da mobilise radničku klasu i demokratsku javnost u borbi protiv političke reakcije i bijelog terora. Zahvaljujući tome, napredni radnički pokret je u drugoj polovini tridesetih godina doživio snažan polet.

Iz svega izloženog može se zaključiti da Hadžirovićeva studija predstavlja ozbiljno istoriografsko djelo i jednu stepenicu više na putu svestranog naučnog sagledavanja fizionomije, društvenog položaja, razvoja, socijalnih i političkih stremljenja, klasnog organizovanja, rezultata klasne borbe i društvenog značaja i moći radničke klase Bosne i Hercegovine između dva svjetska rata.

Budimir Miličić

ZBORNİK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU NARODA JUGOSLAVIJE, tom 12, knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd 1978.

Krajem juna ove godine Vojnoistorijski institut je, u redakciji svog stalnog saradnika potpukovnika Antona Miletića, izdao, treću po redu, knjigu dokumenata jedinica, komandi i ustanova nemačkog Rajha o događajima na

jugoslovenskom ratištu i jugoistoku Evrope u vremenu od 31. januara do 31. decembra 1943. u okviru već dobro poznate i jedinstvene edicije u jugoslovenskoj istoriografiji — Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije.

Knjiga sadrži 184 dokumenta, selektivno odabranih, na 732 stranice, koji su u međusobnom logičkom skladu, a hronološki se nadovezuju na dokumenta iz druge knjige XII toma. Na kraju knjige, pored tri posebno vredna priloga, dat je registar ličnih imena, geografskih naziva, spisak vojnih jedinica i komandi, ustanova, organizacija, kompletan popis operacija o kojima se u dokumentima govori (ukupno 42), prema njihovim originalnim, šifriranim nazivima, što sve skupa čini *Zbornik* potpunijim, a istraživaču omogućava bolji uvid i lakšu upotrebu. Redaktor je redovno, sa mnoštvom sadržajnih, aktuelnih i pouzdanih napomena uz tekst, u vezi s gotovo iole značajnijim događajem, omogućio uporednu analizu i kritičko konfrontiranje s drugim dokumentima i već utvrđenim instoriografskim činjenicama.

I nepotpuna analiza sadržaja izdvojenih dokumenata po jedinstvenom naučnom kriterijumu iz sve obilnijih fondova arhivske građe ukazuje da ova knjiga *Zbornika* predstavlja bogat izvor podataka i obilje činjenica, među njima i novih, neophodnih za naučno fundiranu obradu niza tematskih celina, počev od velikih bitaka NOR-a, okupatorsko-kvislinških operacija, nemačkog okupacionog sistema, pa do kolaboracionističkih snaga, zatim međunarodnih implikacija s obzirom na unutrašnje stanje i razvoj događaja na jugoslovenskom ratištu. Knjiga sadrži i neke posebne dosad manje zastupljene izvore, na primer o nemačko-italijanskim suprotnostima, odnosima u satelitsko-kvislinškom taboru, itd.

Prezentirana dokumenta su nezaobilazna izvorna osnova za sagledavanje šireg strategijskog značaja jugoslovenskog ratišta i rasvetljavanje pojedinih vojno-političkih aspekata iz vremena kada je, nakon pobeđe Sovjetske armije u staljingradskoj bici i uspeha anglo-američkih trupa kod El Alamejna, nastupila odlučujuća prekretnica u drugom svetskom ratu, a za nemačku Vrhovnu komandu približavanje saveznika jugoistočnom evropskom rubu značilo je novu, neposrednu opasnost od invazije na Balkan u koordinaciji sa snagama NOVJ.

Stoga je u Berlinu planirano da se, jednim širim operativnim zahvatom, razbiju glavne snage jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske u centralnom delu njene zemlje i obezbedi sigurnija »pozadina« i uslovi za stvaranje povoljnije situacije za održanje fronta koji se približavao južnim granicama Apenina i Balkana, o čemu svojevrsno svedoči manji broj priloženih dokumenata.

Već prvi dokument — zapovest komandanta nemačkih trupa u NDH za operaciju »Vajs«, odnosno IV-tu neprijateljsku ofanzivu u vezi sa zapovešću komandanta Jugoistoka, general-pukovnika Lera, koja datira od 27. decembra 1942. godine — predstavlja relevantnu faktografsku činjenicu za potpuniju analizu vojno-političke situacije i iz toga proisteklih opsežnijih priprema okupatora i kvislinga za razbijanje »Titove države« (»Reich des Tito«). Prve ideje za operaciju »Vajs« javljaju se, dakle, još krajem 1942. godine, što predstavlja novi izazov istraživačima za dublje naučno poniranje i suptilnije rekonstruk-

cije. Sadržaji narednih dokumenata omogućavaju uporedno praćenje razvoja operacija »Vajs I« i »Vajs II« — s promenama na celom okupacionom području u Jugoslaviji, i situacijom na Sredozemlju i šire, na ostalim frontovima.

Koncentričan ofanzivni poduhvat okupatorskih i kvislinških (vojnih) snaga u dolini Neretve s jedinstvenim ciljem uništenja glavnine NOVJ pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, zbog neočekivano nepovoljnog ishoda po okupatora, preko operacije »Mostar«, faktički prerasta u još zamašniju operaciju »Švarc«, poznatu kao V-a neprijateljska ofanziva. To najbolje svedoči o vitalnosti oslobodilačkih snaga i gotovo virtuoznoj partizanskoj ofanzivnoj strategiji, koja se zasnivala na specifičnom i originalnom izvođenju manevra iz krajnje složenih defanzivnih situacija, na izboru najpovoljnijeg odseka za proboj, usmeravanju glavnih udarnih grupa da na slabije poseditom području, uz sadejstvo lokalnih partizanskih snaga, stvore novu, veću slobodnu teritoriju.

Sačinjen je opsežan izbor zapovesti, izveštaja, zabeležaka, počev od najviših okupatorskih instanci, pa do najnižih, izveštaja i jednog specijalnog nemačkog voda, u vezi sa pripremama, tokom, rezultatima, posledicama i iskustvima iz operacije »Švarc«. Prema prvom Lerovom (Komanda Jugostoka) predlogu, trebalo je da se ofanzivni poduhvat poduzme protiv četnika Draže Mihajlovića, jer je smatrao da je »Titova država« uništena (dokument 42) i da u vreme približavanja savezničkih trupa sa Zapada Balkanu četnici postaju »opasnost« za nemačkog okupatora. No, gotovo u isto vreme se pokazalo da je to krajnje nerealna pretpostavka koju najbolje opovrgava dramatični dijalog jednog italijanskog komandanta s nemačkim oficijom o »neophodnom« angažovanju četnika u borbi protiv »fanatično borbenih« partizana.

Posebno ilustrativni i značajni, naročito s aspekta izučavanja sudara dveju »vojnih škola«, su opširniji i sumarni izveštaji nemačkih komandanata o toku i ishodu ovih dotad najvećih operacija u kojima se izražava i borbena vrednost oružanih partizanskih jedinica i njihov gotovo »nemoguć« proboj na izuzetnom planinskom prostoru (vidi posebno dokumenta pod brojem od 90 do 94, zatim 103, 110 i 131).

Daljim sledom dokumenata još uverljivije dolazimo do zaključka da su brojčano i tehnički moćnije okupatorsko-kvislinške snage već u toku operacije »Švarc« iz koncentričnog rasporeda zapadale u podređeni položaj, našavši se na repu glavnine NOVJ, koja je preuzimala inicijativu i dalje širila oslobođene oblasti (u istočnoj Bosni).

Pored dokumenata koji se odnose na operacije »Vajs« i »Švarc«, kao i drugih manjih po obimu i značaju, objavljen je veći broj izvještaja komandanata nemačkih trupa u NDH, koji reljefno govore o složenim političkim prilikama, haotičnoj privredi, političkom raspoloženju stanovništva, kao i o stalnom porastu ustaničkog pokreta, što je uslovalo da teritorija ove »suverene hrvatske države« bude proglašena za operativno područje.

Uništenje partizanskih snaga u istočnoj Bosni ubrzo postaje sledeći cilj u operativnom poduhvatu nemačke SS divizije »Princ Eugen« (dokument 102).

Upravo tada, u julskim danima 1943. godine, Balkan, a posebno jadranska oblast, zauzimaju novu strategijsku dimenziju u planovima Vrhovne ne-

mačke komande u Berlinu, jer se po mnogim »unutrašnjim znacima« očekivala kapitulacija italijanskih oružanih snaga.

Kada je maršal Badoljo, nakon preuzimanja komande nad italijanskim oružanim snagama 24. jula, pošto je Veliki fašistički savet izglasao nepoverenje dotadašnjem predsedniku italijanske vlade Benitu Musoliniju, poslao obavest »da ne treba više računati na Kraljevinu Italiju kao na saveznika nemačkog Rajha (str. 485, napomena 2), iz Berlina su već stizale direktive i uputstva o preuzimanju komande i posedanju italijanskog okupacionog područja. Komanda Jugoistoka i štabovi potčinjenih jedinica užurbano su radili po planu »Akse« (dokumenti 109, 111, 115, 116).

Jedan broj dokumenata govori o posledicama kapitulacije italijanskih oružanih snaga, pregrupisanju okupatorskih trupa i krupnim promenama u sistemu nemačkog komandovanja. Specijalnim naređenjem Hitler prenosi komandu u celokupnoj operacijskoj zoni Jugoistoka na komandanta Grupe armija »F« — barona fon Vajksa sa središtem u Beogradu (dokument br. 117).

Iz manjeg broja nemačkih dokumenata saznajemo da su »komunističke snage« spremno dočekale italijansku kapitulaciju i da je ubrzo došlo do plime NOP-a gotovo na celom jugoslovenskom području (dokument 142). Od tada, pa do kraja rata stizali su sve nepovoljniji izveštaji po Vermaht iz Bosne, Dalmacije i Hercegovine. Tako se i u naslovima izveštaja zapažalo odsustvo naziva NDH, čija sudbina se sada svodila samo na očuvanje jezgra i važnijih objekata i saobraćajnica od strane Vermahta.

U Vajksovim oktobarskim procenama o području Jugoistoka, koje nije imalo više status »okupirane teritorije«, već strateški značaj za ishod rata, kako je navedeno u dokumentu (br. 156), zaključuje se, između ostalog, da »glavna opasnost preti iz Hrvatske« i da se protiv Titovih snaga, koje su neprijatelj broj jedan na Balkanu, povedu borbe u »velikom stilu angažovanjem svih raspoloživih rezervi« u okviru ciklusa operacija. Posebno je značajno da je u dokumentu istaknuto da su oslobođena područja organizovana u »obliku ježa«, kako bi se danas reklo jezikom koncepcije opštenarodne odbrane čitave jugoslovenske teritorije u eventualnom ratu. Iz Vrhovne nemačke komande telegramom je preneseno firerovo naređenje »da se iskorene ustanici« u Istri (dokument br. 143), zbog ugrožavanja komunikacija koje su vodile do »apeninskog fronta«. U tromesečnom izveštaju o vojno-političkoj i privrednoj situaciji u leto 1943. godine na teritoriji NDH, koji je odisao posve realističkim tonom, ukazano je kako je na ruševinama NDH »na velikim područjima (istaknuto u dokumentu masnim slovima) — kako u selima tako i u gradovima« — nikla, po uzoru na sovjetsku, nova država.

Da bi se »obezbedile« važne komunikacije koje vode iz središta zemlje ka Jadranskom moru, te provelo zatvaranje pravaca do kraja godine pripremljeno je i izvedeno više operacija (zimске operacije) o kojima svedoče dokumenti u završnom delu knjige.

Vredno je istaći da su u objavljenim dokumentima često sadržani različiti, izuzetno značajni, podaci vojne i političko-ekonomske prirode, koji se odnose gotovo na celo jugoslovensko područje, što je i razumljivo, jer su nemački organi i jedinice imali dominantnu ulogu u odnosu na svoje brojne unutrašnje i spoljašnje saradnike, posebno u drugoj polovini 1943. godine.

Srbija je za nemačkog okupatora imala strateški značaj u toku čitavog rata, a posebno u 1943. godini, kada su i saveznici »jednom nogom stali na Balkan«. Objavljen je veći broj dokumenata iz kojih se reljefno očitava »porast komunizma« i »otpor širokih slojeva stanovništva«. Zato su ulagani posebni naponi za jačanje »Srpske vlade« Milana Nedića, koga je i Hitler u septembru primio u svom glavnom stanu, što je u isto vreme izazvalo uznemirenost u vrhovima NDH zbog eventualnih ustupaka Berlina »Velikoj Srbiji«.

U brojnim izveštajima nemačkih okupacionih jedinica s terena, na veoma reljefan način, govori se o pojavi i žarištima »ustaničkih nemira« i reakciji okupatorsko-kvislinških snaga u Donjoj Štajerskoj i Gorenjskoj, na Papuku i Bilogori, u Dalmaciji, na jugu Srbije, u Sremu i u drugim krajevima. U vreme »Nacionalne uprave« u Crnoj Gori pod okriljem Hermana Noj bahera, gotovo cela njena teritorija, osim pet srezova, bila je pod kontrolom snaga NOVJ i POJ.

Više dokumenata, zajedno s isto tako dokumentovanim i gotovo iscrpnim napomenama, govore ne samo o međusobnim odnosima osovinskih partenera, nacističke Nemačke i fašističke Italije, nego o odnosima prema kolaboracionistima i kvislinzima, s kojima su saradivali u borbi protiv oslobodilačko-revolucionarnih snaga. Brojna su dokumenta na osnovu kojih se može rasvetliti saradnja četnika s italijanskom i nemačkom okupacionom upravom i jedinicama. Saradnju su nametali i neposredni vojni razlozi, pa je ona ostvarena uprkos anglofilskoj orijentaciji četnika.

Upravo stalno »rastezanje« i pojedinačno angažovanje nemačkih trupa u centralnim područjima jugoslovenskog ratišta, kao i jačanje NOP-a u Srbiji, nametalo je potrebu širenja bugarskog okupacionog područja, što se idealno uklapalo u njihove izražene aspiratorske kombinacije, pa i angažovanje vojnih snaga u odsudnim borbama duboko u jugoslovenskom središtu. Za vanrednu borbenost u operaciji »Švarc« bugarski puk je specijalno pohvalila nemačka komanda. Po broju angažovanih trupa Bugarska uz Nemačku postaje glavna okupaciona sila u Jugoslaviji u jesen 1943. godine. O njenoj politici i teritorijalnim pretenzijama u Makedoniji i Srbiji svedoče pojedina nemačka dokumenta, iz kojih se vidi krajnji nepovoljan odjek i porast nezadovoljstva u narodu.

Među dokumentima susrećemo i ona koja govore o Srpskom dobrovoljačkom korpusu, čiji »patriotizam«, zasnovan na osnovnim načelima Ljotićevog »Zbora«, počiva na istovetnim ideološkim, fašističkim osnovama; zatim dokumenta o Ruskom zaštitnom korpusu, koja su dragocena za izučavanje teme o ruskim emigrantima u Jugoslaviji u toku drugog svetskog rata, te dokumenta o brojčanim podacima izbeglica, zarobljenika, stanju u logorima. Posebno interesantna dokumenta su, svakako, ona koja govore o vezama i saradnji predstavnika NOP-a s oslobodilačkim snagama u Albaniji.

U knjizi su objavljena i tri priloga koja omogućavaju celovitiji pristup u analitičkom praćenju osnovnog dela objavljene građe i rasvetljavanje pojedinih, naročito ekonomskih, aspekata nemačke okupacione uprave i vojno-političkih akcija protiv NOVJ i POJ.

Prvi prilog (str. 743—814) sadrži sumarni izveštaj nemačkog opunomoćenika za privredu u Srbiji, Franca Noj hazena o eksploataciji prirodnih i

privrednih bogatstava Jugoslavije za potrebe Trećeg Rajha od druge polovine 1942. do kraja 1943. godine, koji predstavlja nastavak prethodnog Nojhauzenovog izveštaja objavljenog u drugoj knjizi ovog toma.

U drugom prilogu (str. 815—838) je objavljen preostali deo teksta elaborata pod naslovom »Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugostoka od juna 1941. do avgusta 1942. godine, kapetana Ernesta Vishaupta, nemačkog višeg arhivskog savetnika koji se nalazio pri Komandi oružanih snaga na jugoistoku. Elaborat je izvorni dokumenat, studijskog karaktera, pisan u toku rata na osnovu zapovesti, izveštaja, zabeležaka i najviših komandnih instanci Wehrmahta, što mu daje posebnu autentičnost i vrednost. Značajno je da su objavljene i naknadno pronađene strane iz originala koje su nedostajale u delu teksta u prilogu I u drugoj knjizi ovog toma (od str. 1102—1104, 1105, 1109 i 1112).

U trećem prilogu (str. 839—874) su navedena dokumenta nemačkog Rajha iz 1943. godine, koja su, odabrana iz čitave mase nemačke arhivske građe, koja je bila dostupna još prvih poratnih godina, objavljena u prethodnim knjigama *Zbornika* zajedno s dokumentima o NOP-u iz istog perioda u pojedinim nacionalnim pokrajinama.

S obzirom na zaista obiman izbor dokumenata, koji je sačinjen uz korišćenje 800 drugih pomoćnih izvora, pretežno autentičnih, ukazali smo samo na neka značajnija pitanja koja su predmet izučavanja novije jugoslovenske istoriografije i šire naučne javnosti.

Ova knjiga *Zbornika* je komponovana od znalački izabраниh i pažljivo razlučenih i klasifikovanih dokumenata iz bogate arhivske građe strane provenijencije, koja je pribavljena osobito poslednjih godina iz arhiva SAD i SR Nemačke i čuva se u arhivu Vojnoistorijskog instituta JNA. Neposredna zasluga za njenu pojavu u ovako kvalitetnom izdanju pripada redaktoru, kome je to istovremeno treća i, svakako, najbolja zbirka dokumenata nakon petnaestogodišnjeg istraživanja nemačke arhivske građe. Sve je to predstavljalo istovremeno i poseban razlog da se na prvim stranicama nađe i reč autora, koja je ovom prilikom izostala, što je jedna od retkih zamerki ovoj knjizi.

Slobodan Branković

Dr Branko Petranović i dr Čedomir Štrbac: ISTORIJA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE, »Radnička štampa«, Beograd 1977, knjiga I, II i III

Izdavačko preduzeće »Radnička štampa« iz Beograda izdalo je tokom 1977. godine tri knjige autora dra Branka Petranovića i dra Čedomira Štrbca pod naslovom *Istorija socijalističke Jugoslavije*.

U prvoj knjizi autori su pokušali da na sintetičan način pokažu kakva su bila politička kretanja u Jugoslaviji od 1945. godine, dok je u drugim dvjema knjigama objavljena istorijska građa na kojoj se zasnivaju ocjene i zaključci dati u prvoj knjizi.